

Inhoud

Inleiding – Humorschandalen	9
1 Toen ‘kontje’ nog taboe was – 1956	24
2 Zeg maar ja tegen een grapje – 1963	47
3 Provoceren kun je leren – 1966	65
4 Waar moet dat heen? – 1972	85
5 De ironie van Koot en Bie – 1981	106
6 Tussen ontregeling en hufferigheid – 1992	131
7 Hiep hiep hoera het vrije woord – 2008	150
8 De mikpunten van spot beginnen terug te praten – 2018	175
9 Heibel in de voetbalkantine – 2020	194
10 De grap die écht niet kon – 2021	213
Slotbeschouwing – Zeventig jaar humorschandalen in zeven lessen	230
Dankwoord	240
Noten	244
Illustratieverantwoording	301

Inleiding

Humorschandalen

Vertel iemand dat je onderzoek doet naar humor, en de kans is groot dat zijn of haar ogen spontaan beginnen te glimmen. Misschien breekt er zelfs al wel een klein lachje door. Wat die fysieke reactie, die vaak gepaard gaat met enthousiaste woorden, ons leert, is dat de associatie van humor met blijdschap en plezier ontzettend sterk is.¹ Humor kent vele gedaanten, van mop tot cartoon tot cabaretvoorstelling, maar wat de vorm ook is: mensen zijn erop ingesteld dat wat als humor wordt gepresenteerd vreugde brengt. Gebeurt dat niet, dan luidt al snel de conclusie dat de aanduiding ‘humor’ onterecht was (‘Hier zie ik de humor niet van in’).

Aan deze aantrekkelijke redenering zitten wel de nodige haken en ogen. Om te beginnen roepen grappen zelden bij iedereen exact dezelfde reactie op. Waar de één een bepaalde mop hilarisch vindt, vindt de ander hem juist ontzettend flauw. De meeste cabaretiers hebben zowel fans als haters. De beleving van humor is, met andere woorden, niet universeel, en daardoor blijft het altijd de vraag *in de ogen van wie* iets grappig of niet grappig is.

Echt ingewikkeld wordt het wanneer iets dat nadrukkelijk als humor is bedoeld tegelijkertijd groot enthousiasme en heftige woede oproept. Verontwaardiging lijkt in alle opzichten de tegenpool te zijn van het komische, evenals gevoelens van onenigheid en frictie. Wie met een kwaad gezicht of boze woorden reageert op een grap tart een heel basale intuïtie van hoe het zou moeten gaan.² Een negatieve respons op humor leidt zo al snel tot verwarring en ongemak.

Dergelijke ervaringen willen we misschien maar het liefst zo snel mogelijk vergeten. Toch zijn ze bepaald niet uniek. De geschiedenis zit vol met momenten waarop humor tot verontwaardiging leidde of hoogoplopende conflicten veroorzaakte. De ongemakkelijke waarheid is dat humor niet alleen maar ‘om te lachen’ is, maar dat het over meer gaat dan alleen vreugde en plezier.

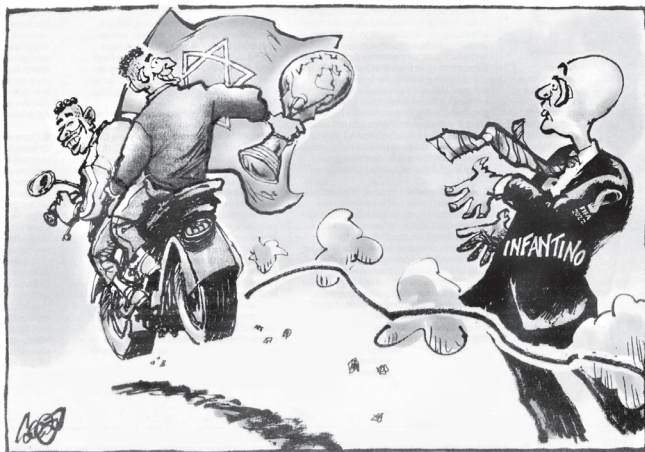
Dit boek wil juist die ongemakkelijke kant van humor centraal stellen, door op zoek te gaan naar waar het schuurt. Als we dat ongemak voor lief nemen, valt er namelijk ook veel te leren van de ‘niet-gewenste’ eigenschappen van humor, van de woedende reacties op grappen en van de verdeeldheid die humor kan zaaien. Die eigenschappen tonen ons hoe door en door humor verknoopt is met de sociale en culturele omgeving waar hij zich voordoet, en hoezeer grappen daarmee ook iets blootleggen over die omgeving. Wat ligt er gevoelig, voor wie en waarom? Wie bepaalt dat een grap ‘kan’ of juist niet? Hoe sturend is de rol van bijvoorbeeld de pers of de politiek hierbij? En wat verandert er en wat blijft hetzelfde in de loop der jaren wanneer we verschillende humorrellen op een rij zetten?

Meer nog dan een boek over humor is dit dus een boek over humordebatten. ‘Het was maar een grapje’ is de geijkte reactie op iedere vorm van kritiek of verontwaardiging naar aanleiding van humor. Hoe begrijpelijk die reactie ook is vanuit het perspectief van degenen die de grap waarderen of hem zelf gemaakt hebben, ze doet geen recht aan de manier waarop humor functioneert in de publieke sfeer.³ Niet alleen vandaag de dag, maar ook in het verleden is het oproepen van controverse en debat een fenomeen dat onlosmakelijk met humor verbonden is. Het is misschien verleidelijk om dit gegeven te bestrijden met opmerkingen als ‘Het moet niet gekker worden’ en ‘Je mag ook niks meer zeggen tegenwoordig’, maar dat brengt ons uiteindelijk niet zoveel verder. We moeten het beest van de controversiële grap in de bek kijken.

Een kwestie van onderhandeling

De huidige tijd heeft aan dergelijke controversen geen gebrek. Begin 2023 krijgt cabaretier Wart Kamps het aan de stok met de directeur van cultureel centrum De Ogent in Duiven. Kamps speelt daar een try-out van zijn voorstelling *AWKWART*. Nadat minstens de helft van de zaal is weggelopen omdat ze er niks aan vinden, springt directeur Chris van de Ven naar voren en sommeert hij de cabaretier om te stoppen. Die weigert dit en maakt de show alsnog af.⁴ Het voorval wordt gretig opgepikt door de media, waarbij Kamps zelf het vuurtje opstookt door te beweren dat het publiek slechts uit bejaarden bestond, die geen idee hadden voor wie ze waren gekomen.⁵ Cabaretcollega's Jochem Myjer en Eva Crutzen springen voor Kamps in de bres. Crutzen roept zelfs op tot een boycot van het theater.⁶

Nog geen twee maanden eerder is een van de vaste cartoonisten van *de Volkskrant*, Jos Collignon, het middelpunt van een humorrel. Naar aanleiding van het grote succes van het Marokkaanse elftal op het WK voetbal in Qatar maakt hij een tekening

De controversiële cartoon van Jos Collignon uit december 2022.

die bij diverse lezers in het verkeerde keelgat schiet.⁷ Hierop jatten twee Marokkaanse jongens op een scooter de WK-beker van een verbaasd kijkende Gianni Infantino, de baas van voetbalbond FIFA. De hoofdredactie van de krant besluit om de cartoon van al haar online podia te verwijderen ‘omdat deze Marokkanen – in Marokko en in de diaspora – stigmatiseert. De vrijheid van columnisten en cartoonisten is een groot goed,’ zo stelt de redactie in een verklaring, ‘maar deze tekening draagt bij aan het wegzetten van een bevolkingsgroep en dat is in strijd met wat we als krant willen zijn.’⁸ Niet iedereen juicht deze beslissing toe. ‘Je suis Jos Collignon,’ kopt weblog GeenStijl, verwijzend naar de beroemde leus ‘Je suis Charlie’ die in 2015 werd gebruikt om solidariteit te betuigen met het door een dodelijke terreuraanval getroffen Franse satirische tijdschrift *Charlie Hebdo*.⁹

Ook internationaal tieren de humorschandalen de laatste jaren welig. Enkele recente voorbeelden zijn het protest van een aantal medewerkers van Netflix in de Verenigde Staten naar aanleiding van een comedyspecial van de populaire Amerikaanse comedian Dave Chappelle¹⁰ en de klap die acteur Will Smith uitdeelde aan comedian Chris Rock tijdens de Oscaruit-

Still van de klap die Will Smith uitdeelt aan Chris Rock tijdens de Oscaruitreiking op 27 maart 2022.

reiking in maart 2022 nadat Rock een foute grap heeft gemaakt over de vrouw van Smith.¹¹

De manier waarop er in de pers wordt omgegaan met dit soort incidenten kent een duidelijk patroon. Steeds opnieuw wordt het voorval dat centraal staat geïsoleerd behandeld en bij voorkeur neergezet als een breekpunt: het moment waarop ‘de humor’ definitief de nek is omgedraaid.¹² De impliciete suggestie is dat er wat de vrijheid van humor aangaat slechts twee absolute, elkaar uitsluitende opties zijn: ofwel je mag alles zeggen, ofwel is er sprake van censuur en onderdrukking. Die manier van kijken naar humorschandalen getuigt van weinig historisch besef. De geschiedenis toont namelijk aan dat de vrijheid van humor een kwestie van voortdurende onderhandeling is, waarbij de ruimte voor grappen nooit volledig onbegrensd is en ook nooit voor de volle honderd procent vastligt.

In dit boek reconstrueer ik hoe dat onderhandelingsproces zich in de afgelopen zeventig jaar in Nederland heeft voltrokken. Via de analyse van tien memorabele incidenten schets ik de verandering en continuïteit in de omgang met humor. Daarbij heb ik een bijzonder oog voor de rol van de pers en de media. Zij vormen doorgaans de belangrijkste aanjagers van een schandaal, simpelweg door te stellen dat er sprake is van een rel of van ophef, en vervolgens door hun platforms ter beschikking te stellen aan uitgesproken voor- en tegenstanders van de betreffende humoruiting. Dat betekent niet dat een humorschandaal slechts een mediahype is. Hoewel het de journalisten en opiniemakers zijn die een rel in grote mate ‘maken’, doen zij dat niet vanuit het niets, maar baseren ze zich integendeel juist op al aanwezige maatschappelijke of politieke spanningen, die in het voorval waar ze over schrijven tot uiting komen.

Humor? Satire? Ironie?

Oké, humor is dus nauw verknoopt met sociale spanningen en het publieke debat. Maar wat is überhaupt de definitie van humor? Helaas zijn ook daarover de meningen verdeeld. Er zijn verschillende ‘humorthorieën’ in omloop, waarvan sommige zelfs al terug zijn te voeren op de Klassieke Oudheid. Die theorieën blijven echter vaak erg abstract en hebben bovendien de neiging de betekenis van humor te vernauwen tot één dominante functie, zoals die van humor als uitlaatklep voor persoonlijke of sociale spanningen, ook wel bekend als de *relief theory*.¹³

Maar humor leent zich niet zo goed voor universele theorieën. Daarvoor is de werking ervan te zeer aan context gebonden. Bruikbaar vind ik daarom de lijst van zes ‘ingrediënten’ van humor die de Nederlandse socioloog en humoronderzoeker Giseline Kuipers ooit opstelde voor een wetenschappelijk artikel.¹⁴ Het eerste is *incongruentie*. Hiermee doelt Kuipers op de ongerijmdheid die het hart vormt van vrijwel iedere uiting die wij als humor herkennen. Vaak gaat het om de doorbreking van een verwachtingspatroon, zoals in de beroemde grap van Herman Finkers: ‘Een stoplicht springt op rood. Een stoplicht springt op groen. In Almelo is altijd wat te doen.’¹⁵ Hier ‘rijmt’ de laatste zin logisch gezien niet met de eerste twee en precies dat is de clou van de grap.

Het tweede ingrediënt dat Kuipers noemt is *niet-serieusheid*. Daarmee bedoelt ze dat humor tot op zekere hoogte losstaat van het ‘serieuze’ leven, dat het een eigen domein vormt waarin andere regels gelden dan in de gewone wereld. Binnen dit domein heerst een speelse en luchtige stemming en hebben uitspraken een andere lading dan daarbuiten; ze zijn niet of slechts half gemeend en daarmee dubbelzinnig. Iets is immers ‘maar een grapje’. Het derde ingrediënt is het al genoemde *plezier*. Humor is bedoeld als een aangenaam tijdsverdrrijf, iets waar

we blij van worden. De ideaaltypische reactie op humor – de lach – bevestigt deze doelstelling. Als vierde noemt Kuipers *socialiteit*: humor is een middel om sociale banden aan te halen, een uitnodiging om letterlijk of figuurlijk dichterbij te komen. Dit ingrediënt verklaart waarom zowel in het datingcircuit als binnen vriendengroepen een gedeeld gevoel voor humor zo'n heilige graal vormt. Humor verbindt.

Waar de eerste vier ingrediënten een neutrale of positieve bijklank hebben, tonen nummer vijf en zes de meer duistere en verdelende kant die humor volgens Kuipers ook heeft. Het vijfde is *transgressie*, oftewel het overschrijden van grenzen. Humor gaat vaak over gevoelige onderwerpen, zoals seks, man-vrouwverhoudingen, dood, ziektes en religie. Door over dat soort (taboe)onderwerpen te spreken, zoekt humor de grenzen op van wat gezegd kan en mag worden, en gaat daar vaak ook overheen. Dit is wat humor spannend maakt, maar in potentie ook controversieel, choquerend of provocatief. In extreme gevallen zorgt het ervoor dat het uiten van een grap leidt tot gewelddadige reacties of vervolging.

Als zesde en laatste noemt Kuipers *agressie*. Dit is vermoedelijk de eigenschap die we het minst graag met humor associëren. Feit is echter dat grappen niet zelden worden gebruikt om mensen te vernederen of buiten te sluiten, bijvoorbeeld wanneer mannelijke cabaretiers grappen maken over vrouwen die niet kunnen autorijden, of wanneer hetero's homo's op spottende wijze imiteren. In zulke gevallen is er sprake van een agressieve daad: de lach gaat ten koste van een persoon of van een groep mensen. Vooral wanneer die persoon of groep een zwakke maatschappelijke positie heeft, ligt dit gevoelig. Er wordt dan gesproken van omlaagtrappen, wat geldt als ongepast.¹⁶ De paradox is dat die ongepastheid er niet per se toe leidt dat er nooit omlaaggetrapt wordt, maar vooral dat grappenmakers en hun publiek allerlei manieren verzinnen om de vernedering te ontkennen en te doen alsof ze 'eigenlijk'

omhoogtrappen, bijvoorbeeld tegen een dominante politiek correcte norm.

Deze zes ingrediënten zijn in meer of mindere mate in alle vormen van humor terug te vinden. Dat neemt niet weg dat er een enorme variëteit aan komische uitingen bestaat, van Belgenmoppen tot politieke cartoons, van memes tot cabaretvoorstellingen. Voor een aantal van die varianten bestaan aparte labels, die soms als tegengesteld aan of fundamenteel verschillend van humor worden gepresenteerd. De bekendste is wellicht satire.

Satire was oorspronkelijk een literair genre, waarin de veroordeling van maatschappelijke misstanden centraal stond. Zo wordt bijvoorbeeld het middeleeuwse dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* als een satire beschouwd, omdat het de hypocrisie van de adel aan de kaak stelt.¹⁷ Dit soort teksten maakt gebruik van spot – het belachelijk maken van iets of iemand – en heeft daardoor vaak een komisch effect. Vanaf de zestiende eeuw wordt satire in toenemende mate ook in visuele vorm bedreven, door middel van schilderijen, gravures of etsen, waarna in de vroege twintigste eeuw de film en nog weer later televisie en internet volgen als populaire media voor de bespottung van personen of zaken. De toon is daarbij in de loop der tijd steeds luchtiger geworden, waardoor de serieuze, straffende intentie meer op de achtergrond is komen te staan, ten gunste van het amuserende aspect. Daarmee is ook de grens met humor in brede zin vervaagd, voor zover die grens ooit al scherp te trekken was.¹⁸

In dit boek gebruik ik de termen humor en satire door elkaar heen. Ik ga er daarbij van uit dat iets dat satirisch wordt genoemd ook altijd tot de categorie humor gerekend kan worden, vanwege de amuserende insteek. Andersom zijn er wel voorbeelden van humor die we niet zo snel satirisch zouden noemen, zoals de bovengenoemde grap van Herman Finkers. Satire impliceert namelijk een vorm van sociaal of politiek

commentaar. De humor wil een bepaald punt maken, over de politieke actualiteit, de tijdgeest of de laatste mode. In de praktijk zijn dergelijke categoriseringen echter ook vaak simpelweg een kwestie van gewoonte en traditie. Zo vormt het label satire binnen de televisiewereld een veelgebruikte aanduiding, terwijl het binnen de context van het cabaret veel minder vaak voorkomt. Cabaret wordt dan weer wel heel direct aan humor

Voorbeeld van een zeventiende-eeuwse spotprent: de gebroeders De Witt blijken een wolf en een vos wanneer je hun portretten omdraait.